

TUNA BULGAR TÜRKLERİNİN DİLİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE*

Заметки о языке и культуре дунайских болгар

O. A. MUDRAK** (Çev. Reshide ADZHUMEROVA***- Emine ATMACA****)

Gazi Türkiyat, Güz 2014/15: 155-174

Balkanlar'da M.S. I. bin yılın son yüzyıllarındaki Bulgar Türklerine ait yazıtların malzemesi, Bulgar Türklerinin dil ve kültür durumunu inceleme açısından son derece önemlidir. Bulgar Türkçesine ait bu ilginin birinci nedeni, bu dilin Türk dil ailesinden ayrı bir alt gruba ait olması ve sadece çağdaş Çuvaş Türkçesine (muhtemelen bu alt grup genel Türk dilinden daha önce ayrılmıştır) yakın olması; ikinci nedeni Bulgar yazıtlarının Türk dil ailesinin en erken yazılı kaynaklarından biri olmasıdır (Doğu-Türk Kağanlığı'nın Orhon-Yenisey Yazıtları'ndan sonra gelirler). Üçüncü nedeni ise, bu dönemde Bulgar Türkçesi'nin, Türk dilinin en Batı kolunu teşkil etmesidir. Ayrıca Bulgar Türkçesi, Doğu Avrupa'nın Hint Avrupa dilleriyle aktif olarak temas ettiği ilk Türk dilidir. Bunun dışında, ana dili Bulgarca olanlar Tuna Nehri'nin alt havzasında Bizans'tan ayrı bir devlet kurmuşlar, Slavlar arasında tamamen eriyene kadar elit bir grup oluşturmuşlar; yani Slavlara karşı kültürel bir donör olmuşlardır.

Bu çalışmanın temel amacı, okunması kolay bir yazıyla yazılmış Bulgar yazıtlarını incelemektir. Ancak bu yazıda, izole edilmiş leksik alıntılar konusuna hiç değinilmemiştir.

I) PRESLAV YAZIT¹

* Bu makale, <http://altaica.ru/LIBRARY/mudrak/polgar.pdf> sitesinden alınmıştır (erişim tarihi: 27.01.2014).

** Oleg Alekseyeviç Mudrak (14 Ocak 1963), Rusya Devlet Humanitar Üniversitesi'nde Öğretim Üyesidir. Rus dilbilimcisi, filoloji bilimleri doktorudur. Altay ve Paleosya dil bilimi alanında çalışmaları vardır. Sibirya, Uzak Doğu ve Kuzey Amerika halklarının tarihi karşılaştırmalı dil bilimi alanında uzmandır. 1995 yılından itibaren Rusya Devlet Humanitar Üniversitesi, Doğu Kültürleri Enstitüsü, Karşılaştırmalı Bilim Merkezi'nde çalışmaktadır. *Altay Dillerinin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nün yazarlarından biridir (2003) (Bu bilgi, <http://ru.wikipedia.org/wikipedia> sitesinden alınmıştır) (erişim tarihi: 11.09.2014).

*** Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Kastamonu/TÜRKİYE. reshidekim@gmail.com

**** Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Sakarya/TÜRKİYE. eatmaca@sakarya.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com

¹ Tuna Bulgar Yazıtları, Bulgaristan'ın çeşitli bölgelerinde; özellikle *Preslav*, *Pliska* ve *Madara* gibi Tuna Bulgar Türkleri'nin eski yerleşim merkezlerinde bulunmuştur. 8.-9. yüzyıllardan kalma 90 civarında yazıttır. Bu yazıtların çoğu Grekçe'dir ve yalnızca iki tanesi Tuna Bulgar Türkçesi'ne aittir: 1) Preslav Yazıtı 2) Çatalar yazıtı (Detaylı bilgi için bk. Talat Tekin (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara:TDK Yayınları) (çevirenlerin notu).

İ. Venediktov, 1946 yılında Preslav kenti yakınlarındaki bir kilisede Bulgar Türkçesine ait bir yazıt bulmuş ve bu yazıtı okuyup yayımlamıştır. Yazıt, Yunan (~Grek) harfleriyle yazılmıştır:

ΖΗΤΧΩΗ.ΗΓΖΗΡΓ
 ΩΗ.ΒΩΨΛΕ.ΧΩΨΜ
 ΣΧΗ.ΧΥΠΕ:ΥΝΕ:ΤΩ
 ΥΛΣΧΗ:ΨΜ:ΕΣΤΡΩ
 ΓΗΗ.ΧΥΠΕ:ΥΧ :ΤΩ
 ΥΛΣΧΗ:ΩΗΔ:ΤΩΨΡΤ
 ΩΨΝΑΠΠΛΕ. ΨΠΑΗ.
 ΕΣΤΡΥΓΗΗ.ΧΥΠΕ:Κ:
 ΤΩΨΛΣΧΗ:Μ:ΑΛΧΑΣΗ.
 ΧΥΠΕ:Α:ΧΛΩΨΒΡΗΗ:Α

Yazıt üzerinde Türkolog J. Deny ve Fr. Altheim çalışmıştır. Onların okumalarına göre yazıtta; iki rütbelinin yönettiği zırh giymiş askerler veya silah envanteri anlatılmaktadır.

J. Deny: ΖΗΤΧΩΗ, iç hizmetler (:) zırhları [ΧΥΠΕ ΧΩΨΜΣΧΗ] (?) 455, miğferi [ΤΩΨΛΣΧΗ] 540, zırhları ΕΣΤΡΩΓΗΗ (?) 427, miğferi 854 (.) ΤΩΨΡΤΩΨΝΑ ΠΠΛΕ (rütbe?) jupan (:) zırhları ΕΣΤΡΥΓΗΗ (?) 20, miğferi 40, zırhları ΑΛΧΑΣΗ (?) 1, ΧΛΩΨΒΡΗΗ (?) 1.

Fr. Altheim: Tsitkoya, iç savaşçı, paralı ordu: zırhları 455, onun miğferleri 540; bunun üstüne yine zırhlar 427; onun miğferleri 854. Zupan ile birlikte onun dörtlüğü. Bunun üstüne yine zırhlar 20, onun miğferleri 40, onun şakşakçısı (~öveni) (Gerold?): zırhları 1, halkalı zırh 1.

Her iki çevirinin filolojik yorumlanmasında şüpheli bazı durumlar göze çarpmaktadır. Çünkü J. Deny ve Fr. Altheim, çeviri yaparken hem Türk yazı sistemini göz önünde bulundurmamış hem de söz varlığını çok serbest çevirmişlerdir. Billhassa metnin bütününe silah listesine bağlamaktadırlar ki, bu herhangi bir Türkçe veriye göre çok şüpheli bir durumdur. Yazıtın tahlili şunu göstermektedir: Yazıtta üst üste iki nokta arasında rakamlar, diğer durumlarda Bulgar Türkçesine ait kelimeler vardır. Ayrıca yazıttaki tekrarlar metnin yapısını açıkça göstermektedir.

ΖΗΤ ΓΩΝ ΗΓΖΗΡΓΩΝ ΒΩΥΛΕ
ΧΩΥΜΣΧΗ ΧΥΠΕ 455 ΤΩΥΛΣΧΗ 540
ΕΣΤΡΩΓΙΝ ΧΥΠΕ 427 ΤΩΥΛΣΧΗ 854
ΤΩΥΡΤΩΥΝΑ ΠΙΛΕ
ΖΩΠΑΝ ΕΣΤΡΥΓΙΝ ΧΥΠΕ 20 ΤΩΥΛΣΧΗ 40
ΑΛΧΑΣΗ ΧΥΠΕ 1 ΧΛΩΥΒΡΙΝ 1

Metnin transliterasyonu şöyledir:

ζit Kon icirGon bule
Kumçi Kipe 455 tulçi 540
estroGin Kipe 427 tulçi 854
turtuna pile
ζopan estriGin Kipe 20 tulçi 40
alKasi Kipe 1 Klubrin 1

Grafik sistemi hakkında şunu söyleyebiliriz:

1) Kelime yazımında “kappa” **Κ** harfi kullanılmamıştır. Sadece “hi” **Χ** kullanılmıştır (çeviriyazıda [K] ve buna göre de **Γ** [G]).

2) Ünlülerin yazımında **ı** ve **o** harfleri kullanılmamıştır (sadece **η** ve **ω** kullanılmıştır). Aynı biçimde, sonradan Kiril yazısında [i] sesi için “eta” işareti kullanılmıştır. Bulgar yazıtında sadece “omega” görülmesine rağmen bu işaret, fonetikte **◌̣** “o mikron” olarak **ωΥ** [u] ligatüründe kullanılır. Bu da Grekçe ve Slavcada **◌̣**’a müteakibildir. **Υ** ünlüsü ise **ı** ve **η**’dan farklıdır. Kelime içerisindeki ses sıralamasını karşılaştırmız: **ΕΣΤΡΩΓΙΝ** ve **ΕΣΤΡΥΓΙΝ**.

3) Yumuşak yarı kapalı ünsüz [ζ] yazıtta da “dzeta” z ile yazılmıştır, sert [ç] ise **τΖ** ligatürü ile yazılmıştır. **τΧ** açıkça bir ligatürdür. Çünkü ona bu metinde sadece ünsüzlerden sonra rastlanmaktadır. Biliyoruz ki, Türkistan lehçelerinde üç ünsüzün yan yana gelmesi çok sınırlıdır. Çuvaş Türkçesi ile karşılaştırmalarda da bu ligatür [ç] şeklinde yazılmıştır. Bu yarı kapalı ünsüzü yazmak için gayet değişik bir usuldür ve bu **ττΧ** üçlü grubun sadeleştirilmiş hâlidir.

ζit Kon - “7 gün”. *ζit* Çuvaş Türkçesindeki *śičă*, “yedi”ye tekabül eder (Türk. **jeti*). Bulgar Türkçesinde düzenli olarak aynı Çuvaş Türkçesindeki olduğu gibi **je-* > **že-* > *zi* (bk. Mudrak 1993: 33-34) dir.

Kon ~ Çuv. *kon* “gün” (Türk. **kün*). Çuvaş Türkçesi ve Bulgar Türkçesindeki biçimler, **ō’yi* yansıtmaktadır (Mudrak 1993: 69).

icirGon: “özveriyle çalışan” ~ Çuv. *əžergen* “özenle çalışmak”. *ž* yerine düzensiz *ž* ile yazılır. Bu kelime, en eski Türkçedeki bir kelimenin türevidir: **itč* “iş, çalışma”

(Çuv. *as*, Türk. **iŝ*). Görülüyor ki, bu durumda Bulgar Türkçesinden bu zamana doğru en eski Türkçedeki **lč* birleşimi sadeleşmiştir (aynı Çağdaş Çuvaş Türkçesi'nde olduğu gibi); ancak Macarca'nın "Bulgarizmlerinde" ise korunmuştur: karşılaştırınız Mac. *gyümölcs* "yemiş" ~ Çuv. *šimas* ~ Türk. **jemiŝ* < en eski Türk. **jemilč* (bk. İliç-Svitiç 1971:XV).

bule: 1) "beraber" ~ Çuv. *bala*, Türk. *-bi/üle(n)*. Burada kelime başı pozisyonunda yumuşamış bir ünsüz vardır. Bu, bir önceki nazaldan sonra benzeşme sonucunda meydana gelmiştir. 2) Türkçedeki **bol-* "ol-" (Çuv. *pol-*) veya Türkçedeki **böl-* "böl-" (Çuv. *pul-*) fiilinden türemiş bağlantı zarf-fiilidir.

kumçi: "kepçe türü" (?) En eski Türkçede **ka^wm(i)č* > Tuv. *ximiŝ*, Uyg. *qemič*. Tuva Türkçesindeki biçime bakılırsa bu kelime en eski Türkçedeki **-a^w-* var ve Çuvaş Türkçesine *-i- /-ɨ^w-N* olarak geçmiştir (aşağıda bk. *turtuna*) (bk. Mudrak 1993: 103). Moğolcadaki dış paraleli **gumžija* "barut ölçümü"dür. Bu kelime, en eski Türkçede Bulgarca dışındaki diğer dil alt gruplarında kaybolmuş kelime sonu **-i* ünsüzünü içermektedir. Bu kelimenin Çuvaş Türkçesindeki karşılığı tam belli değildir; ancak Çuvaş Türkçesinin birçok isim kökünde, diğer alt gruplarda kaybolmuş kelime sonu ünlüleri korunmuştur. Bunun dışında Çuvaş Türkçesinde düzenli olarak palatalizasyon vardır: **i, i^{*}* öcesi **t* ve **č*. Bu ses olayı sonucunda **t, *č* sesleri, tek palatal **č > č > ś* refleksinden farklı bir sesle birleşir. Karşılaştırınız: Çuv. *čalbar* "kement" ~ Türk. **čilbur*, Çuv. *čar-* "çiz-" ~ Türk. **čiz-*, Çuv. *kažaga* "keçi" ~ Türk. **keči* vs.

kip-e: "görünüm, biçim" 3. şahıs iyelik eki ile ~ Çuvaş Türkçesi'nin Küçükkarac ağzında *kep-ə*, Türk. **kep-i*.

tul-či: "dol-, ulaşı-, art-" ~ Çuv. *tol-*, Türk. **töl-*. Burada 3. şahsın geçmiş zaman biçimi olan *-či* ~ Çuv. *-čə*, Türk. **-dili, *i/i* öncesi dış sesinin palatalizasyonu ile.

estroGin, estriGin: "küpe, toka" ~ Türk. **isirga*. Bulgar Türkçesi'ndeki ünlü meta-tezi olan **isriG* biçimi, tipik güney Slav (!) **sr > str* gelişimini yansıtmaktadır. Slav dillerinden Türk Bulgarcasına yayılmış olan bu fonetik isogloss net bir biçimde görülmektedir (Türkistan lehçelerinde üç ve daha fazla ünsüz yan yana gelmez). Böylece, bu isoglossun ortaya çıkması, muhtemelen VII-IX. yüzyıllara ait olabilir; yani bu yazıtın yazılmasından önce başlayan Bulgar ve güney Slav ilişkilerinin başlama dönemi. Bu durumda Bulgar Türkçesinde kelime ya özel bir kelime yapım ekinden türemiştir; ya da daha büyük bir olasılıkla "tipik Çuvaş Türkçesi gelişmeli" bir genitif hâl ekidir: **a +*jin > -in*.

turtun-a: "uzatmak, (işi) uzatmak, pazarlık yap-" fiilden türemiş bağlayıcı bir zarf-fiildir: ~ Çuv. *turdvn-*, en eski Türkçe **ta^wrt-un-* > Tuv. *ti^rrt-in-* (Mudrak 1993: 104). Orta Çuvaş Türkçesinde dönemin başlangıcına doğru (yaklaşık I. yüzyıl) en eski Türkçede **a^w* yerine artık *-û-* vardır (Mudrak 1993: 132). Bu durumda, Bulgar Türkçesi ve *Kumçi* kelimesi, en eski Türkçedeki **-a^w-*'nin orta Çuvaş Türkçesi refleksleri ile çok iyi uyum sağlar.

pil-e: "bil-, yapabil-, becer-" fiilinden türemiş bağlayıcı bir zarf-fiildir ~ Çuv. *pəl-*, Türk. **bil-*.

zopan: "kaftan" ~ Balkanlarda yaygın kullanılan bir kelimedir. Aynı kelime, Slav dillerinde **župan* biçiminde kullanılmaktadır: Yunan. *zupan*, İtalyan. *giuppane*.

alKa-si: "kulak küpesi, kolye" 3. şahıs iyelik eki ile ~ Çuv. *alga* id. < en eski Türkçe **elke*; ~ Çuv. *-žə*, Türk. **-si/i*. Bu yazıt, *š* ve *s* harflerinin yazılışında bir farklılığın olmadığına işaret etmektedir ki, ünlülerin gelişimine göre burada son ses, palatalize olmuş bir *s'* dir (aşağıda bk.).

Klubr-in: (belki de zarf türemesinde mevcut olan arkaik bir vasıta hâli ile) ~ Çuv. *lüprən, lüppərən* "ağırca (halsizce), tembelce" (Bulgarca kelime başındaki *K-* pek anlaşılıyor. Belki de kelime başındaki akıcı sonant öncesi protetik bir *h-*'dir?

Kelime incelemesinden sonra yazıtın yeni çevirisini şöyle verebiliriz:

Yedi gün özenle çalışıp (= özenli olup);
 455 [ürün] kepçe türünden 540'a kadar artmıştır;
 427 [ürün] toka türünden 854'e kadar artmıştır (yani tam 2 kat!);
 Zamanı uzatabilir // Pazarlık yapabilir;
 20 [ürün] kaftan tokası türünden 40'a kadar artmıştır (yani tam 2 kat!);
 1 [ürün] kulak küpesi türünden (= kolye) tembellikten [kaldı].

Bu yazıt, küçük madenî ürünlerin üretimi veya teminini anlatan bir hatırlatma veya eğitici bir nottur. Yazarı ya bir tüccar ya da bir demircidir (kuyumcu?). Birinci durumda *turtuna* "pazarlık ederek", ikinci durumda ise "işi uzatarak, oyalanarak" şeklinde tercüme edilmelidir.

Ses uyumlarını şöyle verebiliriz:

Ünlüler

No	Bulgar Türkçesi	Çuvaş Türkçesi	Türkçe	En Eski Türkçe
1	a	a	e	*e
2	ǰi-	śi-	je-	*je-
3	i	i(=e)	e/ę	*ę
4	i	ə	i	*i
5	e-, -o, i-	ə/ɔ	i	*i
6	u	ə ^w	ü	*ü
7	o	ɔ ^w	u	*u
8	o	-o-		*ō
9	u	o	o	*o
10	u	*u	a (Tuv. i)	*a ^w

Başa gelmeyen ünlüler

No	Bulgar Türkçesi	Çuvaş Türkçesi	Türkçe	En Eski Türkçe
11	-e/-çi, -Si	ə/ь	-I	*-I
12	-e	-ə	-ü	*-ü
13	-u-	ь	u	*-u
14	a	a	a	*-a
15	-in	-in	-VjIn	*-VjIn

Ünsüzler

No	Bulgar Türkçesi	Çuvaş Türkçesi	Türkçe	En Eski Türkçe
16	ž-	ś-	j/ž-	*j-
17	-č-	-ž-	-š-	*-č-
18	či	čə	čI	*čI
19	či	čə	tI	*tI
20	si	šь	sI	*sI

Bu karşılaştırmaya bakılırsa Bulgar Türkçesi, Çuvaş Türkçesine çok yakındır ve sadece Çuvaş Türkçesine özgü ses gelişimlerine sahiptir: No 1, 2, 3, 4, 5 ("gün" kelimesinde leksik alternatif *ü ~ *ö), 10, 15, 17-20. Bazı durumlarda fonetik değişiklikler tespit edilmiştir: *sr > *str, *-i, *-i, *-ü > -e. Burada *a^v, *o, *-u- > u geçişi, sadece imlâda olabilir ve spesifik tarihi bir gelişimi olmayabilir (karşılaştırmız: Run yazısında o ~ u, ö ~ ü çiftlerindeki durum; Uygur, Mani ve Arap yazılarında olduğu gibi). Eğer bu, sadece Bulgarların kullandığı bir imlâ düzeni ise, bu durum aynı şekilde Runik yazıya geçme geleneğine de işaret etmektedir. Demek ki, aynı dönemde Türkçe Runik işaretlerinin başka işlevleri de vardı. O zamanlarda ünlü uyumu, görünüşe göre vardı; ancak imlâya tam yansımamıştı.

Sınırlı malzemeye rağmen Bulgar Türkçesinin Grek harflerle yazım kurallarının çok iyi verildiğini görebiliyoruz (karşılaştırmız: ѠѢ, ѢѢ ligatürlerin kullanımı ve sistematik olarak К, Ѡ, І harflerinin çıkarılması). Bu da Yunan imlâsının maişet ihtiyaçları için Bulgarlar (o dönemde kısmen Hıristiyanlaşmışlar) tarafından kullanma zorunluluğunu (çok uzun sürmeyen?) tahmin ettirmektedir. Geriye ise sadece Grek harfli yeni Bulgar yazıtlarının bulunmasını ümit etmek kalıyor.

II) BULGAR PRENSLERİNİN (~KNEZLERİNİN) İSİM LİSTESİ

Doğu Slav Yazıtlarından XVI. yüzyıla ait Helen ve Roma Vakanüvisinin Eski Ahit Kronolojisi Bölümünde, Bulgar Türk prenslerinin adları ve tahtta buldukları yılları

gösteren bir ek vardır. Şüphesiz ki bu, Türk-Bulgar geleneğine dayanan kayıp Bulgar kaynağından bir alıntıdır. Bu ek şöyledir:

авнтохолъ житъ лѣтѣ родъ емоу доуло. а лѣтѣ ему. диломъ твиремъ.
прникъ житъ лѣтѣ р и н. ро^а емоу доуло. а лѣтѣ емоу диломъ твиремъ.
гостоуиъ намѣстникъ сы. в лѣтѣ. ро^а емоу ер'ми. а лѣтѣ емоу. дохсъ
твиремъ.

коуртъ љ лѣтѣ дръжа. ро^а емоу доуло. а лѣтѣ емоу шегоръ вечемъ.
везмѣръ. г лѣтѣ. а родъ семоу доуло. а лѣтѣ ему шегоръ вечемъ.
сни. е. кѣназь дръжаше княжение. вб ону страну доунаѣ. лѣтѣ ф и
е г.

остриженами главами. и по томъ приде на страну дѣнаѣ. исперн^х
к н з ъ тожѣе и доселѣ.

есперн^х к н з ъ љ. и вдно лѣто. ро^а емоу доуло. а лѣтѣ емоу верени
алемъ.

терьель. к и а лѣто. ро^а емоу доуло. а лѣтѣ ему теку чигемъ.

твиремъ. к и н. лѣтѣ. ро^а емоу доуло. а лѣтѣ емоу дван'ш ехтемъ.

сеьаръ. е г лѣтѣ. ро^а емоу дило. а лѣтѣ емоу. тох алгомъ.

кормисошь. з г лѣтѣ. родъ емоу вокиль. а лѣтѣ емоу шегоръ твиримъ.

сни же к н з ъ нзмѣни ро^а доуловъ рекше вихтѣнь.

винехъ. з. лѣтѣ. а ро^а емоу оукиль. а лѣтѣ емоу шегор алемъ.

телець. г. лѣтѣ. ро^а емоу оуганиъ. а лѣтѣ емоу соморъ алтемъ.

и син иного р^а.

оуморъ. м. днин. ро^а емоу оукиль. а лѣтѣ емоу диломъ тоугтомъ.

[Şunu kaydedelim ki, birçok araştırmacı *Tervel yılı*, “tekuçitem tvirem” olarak veriyor. Ancak bu yanlıştır. Çünkü bu durum, hem bir sonraki prens adının atlanmasına neden oluyor; hem de metnin genel yapısı bozuluyor. Burada, -m’ sadece prensin tahtta bulunduğu yılın sonunda geliyor.]

Yapısal olarak her bir prensin adından sonra tahtta bulunduğu süre, sonra da onun soyadı gelir. Devamında ise Bulgar Türkçesine ait iki kelime vardır. Bu kelimeler, prenslerin tahta çıkış yıl adlarıdır (veya ölüm yılı, ancak tarihlerin incelenmesi ikinci hipotezin uygun olmadığını gösteriyor). J. Mikkola, ilk olarak her yıl işaretini ikiye ayırmış ve hayvan adları ve sayılarını ayırt etmiştir. Buna göre her yıl işaretini takvim tarihi olarak yorumlamıştır. Bu tarihteki “hayvan” Doğu Asya’da yaygın olan 12 yıllık hayvan takvimindeki bir yıla işaret eder, “sayı” ise bu yılın ayını gösterir. Gerçekten de, 60 yıllık değil de sadeleştirilmiş 12 yıllık takvim, Doğu Türk ve Uygur Kağanlıklarındaki eski Türkler (Run yazıtlarına bakılırsa) ve Moğollar tarafından kullanılıyordu.

Öte yandan, Josef Markwart'ın hipotezine göre, bu kelimeler her bir prensin tahttaki *sloganıdır*; ancak bu görüş hem köken bilgisi, hem de tarihî olarak ispatlanmamıştır. Ayrıca metin analizi sadece takvim hipotezlerini desteklemektedir. Yazar, Bulgar yılının adındaki ilk kelimenin 12 yıllık takvimde yer alan hayvan adı olduğu konusunda da Julius Mikkola'ya katılmaktadır.

Listedeki ana bilgilerden hareketle prens adı, prensin tahttaki süresi, Bulgarca yıl adı ve ilk prensten başlayarak prenslerin bütün kronolojik dökümünü (Prenslerin Grek harflerle yazılmış tahttaki sürelerini göz önünde bulundurarak) şöyle verebiliriz:

<u>Prens</u>	<u>Süre</u>	<u>Yılın adı</u>	<u>Şartlı Kronoloji</u>
Avitohol	300	dilom tvirem	0
İrnik	150	dilom tvirem	300
Gostun	2	dohs tvirem	450
Kurt	60	şegor veçem	452
Bezmer	3	şegor veçem	512
Yesperih	61	vereni âlem	515
Tervel	21	teku çitem	576
Tvirem	28	dvan'ş ehtem	597
Sevar	15	toh altom	625
Kormisoş	17	şegor tvirim	640
Vineh	7	şegor âlem	657
Telets	3	somor altem	664
Umor	< 1	dilom toutom	667

İlk göze çarpan şey, kronolojide son rakamı 0 olan yıl adlarında *tvirem*, son rakamı 2 olanlarda ise *veçem* sayısının mevcut olmasıdır. Bu tesadüf değildir ve buna göre sayıların tahta çıkma yılındaki ayı yansıttıkları tahmini de ortadan kalkmış olur. Sayılar, yılı işaret etmektedir (!). Ayrıca, 0 ve 300 *dilom tvirem*, 452 ve 512 *şegor veçem* adlarını taşıyor. Yıl adlarının aynı olup rakamlarının farklı olmaları, ancak 60'a bölünebilmeleri (birinci durumda 5*60, ikinci durumda 60) isim listesinde 60 yıllık eski Çin takvimi kullanıldığını akla getirmektedir. Çin takviminde, 10 yıllık takvim ve 12 yıllık takvim için bir işaret kullanılmıştır, onların birleşimlerinden 60 yıllık döngüdeki yılın net işareti oluşturulmuştur. Listede Kore-Japon takvimi yoktur. Çünkü burada sadece 5 renk / dört unsur adı ve 12 yıllık hayvan takvimi kullanılmaktadır; isim listesinde ise ikinci döngü (10 yıllık Çin döngüsü) için 7 işaret mevcuttur.

10 yıllık döngünün Çin takvim işaretlerini rakamlarla ve 12 yıllık döngünün işaretlerini *a*'dan *m*'ye kadar harflerle işaretlersek, 60 yıllık Çin takvimini aşağıdaki gibi verebiliriz:

1 a	(1)1 l	(2)1 i	(3)1 g	(4)1 e	(5)1 c
2 b	(1)2 m	(2)2 k	(3)2 h	(4)2 f	(5)2 d
3 c	(1)3 a	(2)3 l	(3)3 i	(4)3 g	(5)3 e
4 d	(1)4 b	(2)4 m	(3)4 k	(4)4 h	(5)4 f
5 e	(1)5 c	(2)5 a	(3)5 l	(4)5 i	(5)5 g
6 f	(1)6 d	(2)6 b	(3)6 m	(4)6 k	(5)6 h
7 g	(1)7 e	(2)7 c	(3)7 a	(4)7 l	(5)7 i
8 h	(1)8 f	(2)8 d	(3)8 b	(4)8 m	(5)8 k
9 i	(1)9 g	(2)9 e	(3)9 c	(4)9 a	(5)9 l
(10 k	(2)0 h	(3)0 f	(4)0 d	(5)0 b	(6)0 m

Bulgar Türkçesindeki yıl işaretlerinin 60 yıllık döngüye göre oranını çıkartmak amacıyla bütün kronolojideki yılı (yani; Bulgar kronolojisi döngüsündeki yılı) 60'a böldükten sonra kalan rakamı her bir prens için ayrı ayrı yazalım:

Avitohol	dilom tvirem	0
İrnik	dilom tvirem	0
Gostun	dohs tvirem	30
Kurt	şegor veçem	32
Bezmer	şegor veçem	32
Yesperih	vereni âlem	35
Tervel	teku çitem	36
Tvirem	dvan'ş ehtem	57
Sevar	toh altom	25
Kormisoş	şegor tvirim	40
Vineh	şegor âlem	57
Telets	somor altem	4
Umor	dilom toutom	7

Önce görev süresi ilk iki prensi yani; Avitohol ve İrnik'i bırakalım ve Prens Gostun'dan başlayalım. Prens Gostun'un görev süresi, (30) *dohs tvirem* (3)0f'ye tekabül eder.

6 döngüsel işaretin sadece çift rakamlarla kombine edildiğini ve diğer 6'sının tek rakamla kombine edildiğini göz önünde bulundurursak ortaya *Umor* yılı çıkar. *Dilom toutom* 8 h (Çünkü *dilom*, ilk iki prensteki çift rakamlarla kombine ediliyor, 6 f ise edilemiyor. Çünkü Prens Gostun'un verdiği tarihe göre f = *dohs*). 1-2 yıla kadar kaymalar gerçek hâkimiyet süresi ve takvim yılının başlangıcı ile ilgili uyumsuzluk nedeniyedir. Mesela; yılbaşından bir gün önce dünyaya gelen çocuğun yaşı, bir yıl geçince iki gün sonra doğu kronolojisine göre 3 yaş olur.

h *dilom* olduğunu netleştirdikten sonra, *dilom tvirem*'i elde ediyoruz = (2)0h; yani Prens İrnik'in hâkimiyet süresi, 150 değil de 130 yıldır; Prens Avitohol'un ise 300 yıldır.

Prens Kormisoş'un hâkimiyet yılında da bir hata vardır. Prens Kormisoş ve Prens Telets arasında 24 yıl geçmiştir (2*12). Prens Kormisoş ve Prens Vineh arasındaysa aşağı yukarı 17 yıl geçmiştir. 60 yıllık döngüde hayvan işaretlerinin tekrarı 12 yıl sonra oluyor. Demek ki, Prens Kormisoş yıl adında da bir kalem sürçmesi vardır. Bizce bu, *şegor tvirim* yerine *somor tvirim* olmalıydı. Çünkü listenin XVI. yüzyılına ait bir el yazmaya gitmeden önce, sıralı birkaç kopyasını göz önünde bulundurursak bu mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki, Slav asıllı yazarın *somor tvirim*, *şegor âlem*, *somor altem* sıralamasında *somor* yerine ona benzeyen *şegor* yazması ihtimal dâhilindedir. Bu ihtimallerin sonucunda: Telets yılı (4) *somor altem* - 4 d, Kormisoş yılı (40) *somor tvirim* - (4)0 d, 4 ise *altem*'dir. Demek ki, Sevar yılı *toh altom* = 2(4) m; yani 25 yerine 24 yıl olmalıdır.

60 yıllık döngüden bildiğimiz ve kelimelerin geçtiği yılları çıkartırsak şu sonucu elde ederiz:

1 a	11 l	21 i	31 g	41 e	51 c
2 b	----	22 k	----	----	----
3 c	13 a	23 l	33 i	43 g	53 e
----	----	----	----	----	----
5 e	15 c	25 a	35 l	45 i	55 g
----	----	26 b	36 m	46 k	----
7 g	17 e	27 c	37 a	47 l	57 i
----	----	----	----	----	----
9 i	19 g	29 e	39 c	49 a	59 l
----	----	----	----	----	----

Gördüğünüz gibi, kalan yıl adlarını yorumlamak bayağı zorlaşıyor.

Şegor veçem'in 32'ye denk gelmesinin imkânsız olduğunu belirtelim. Demek ki, *şegor* kelimesini içeren yıllar tek rakamlı alt bir gruba aittir.

Tvirem yılı (57) *doan'ş ehtem* - (5)7 i. Buna göre, Vineh yılı (57) *şegor âlem* - (5)5 g (2 yıl hata ile), Yesperih (35) *vereni âlem* - 3(5)1. Kurt ve Bezmer yılları - (32) *şegor veçem* - (3)1 g.

Tervel yılı (36) *teku çitem* sadece (3)9'a uyabilir. Çünkü (3)7 durumunda *teku* ehtem* beklenirdi. Ancak bu durumda 4 yıllık hatayı nasıl açıklayabiliriz? Görülen o ki, yanlış buraya çok önce girmiştir. Yılları hesaplayan kişi, *teku*'yu *toh*'la; yani (3)6m ile karıştırmıştır.

Aşağıda prenslerin tahtta bulunma sürelerinin ((C- Grek rakamları yazısına göre, CB - Bulgar döngüsüne göre) ve Grek harflerle (AH) ve de Bulgar takvimine (AHB)) karşılaştırması vardır:

Prens **C** **CB** **AH** **AHB**

Avitohol	300	300	0	20
İrnik	150	130	300	320
Gostun	2	1	450	450
Kurt	60	60	452	451
Bezmer	3	4	512	511
Yesperih	61	64 (61)	515	515
Tervel	21	18 (21)	576	579 (576)
Tvirem	28	27	597	597
Sevar	15	16	625	624
Kormisoş	17	15	640	640
Vineh	7	9	657	655
Telets	3	4	664	664
Umor	<1	--	667	668

Elde ettiğimiz verileri Hıristiyan takvimi ve Çin kronolojisi ile ilişkilendirebiliriz. Bilindiği gibi Omurtag Han, Preslav şehrini 15 indikt yılında (Bizans sayımına göre I. IX. 821 - 31. VIII. 822 yıldır) kurmuştur. Ya da Grek harflerle yazıldığı gibi, Bulgar takvimine göre *сигоредем* (~sigorelem) yılında kurmuştur. Listede Prens Vineh'in yılı - *шегор алемъ* (~şegor âlem); yani Preslav şehri kuruluş yılından tam döngü 60 yıl (veya en kötü ihtimal ile 2x60 yıl) fark ediyor. İlk tahminimizin en olası olduğunu kabul ediyoruz. Demek ki, Hıristiyan kronolojisine göre prensler tahta aşağıdaki yıllarda çıkmışlardır (Gerard'a göre bu yıllar parantez içerisinde verilmiştir):

Avitohol - 126; *İrnik* - 426; *Gostun* - 556; *Kurt* - 557 (584-629); *Bezmer* - 617 (642-646); *Yesperih* - 621 (645-701); *Tervel* - 685 (682) (701-718); *Tvirem* - 703; *Sevar* - 730 (725-739); *Kormisoş* - 746 (739-756); *Vineh* - 761 (756-761); *Telets* - 770 (760-764); *Umor* - 774 (766).

[30'lü yıllarda Kubrat ("toplayıcı") Azak Denizi havzasında (Onogurlar?) Büyük Bulgaryayı kurar. Bu devletin kalıntıları, VII. yüzyılda Hazarların darbesiyle tamamen yıkılır (Svod II: 238/30). VI. yüzyılın 50'li yıllarında Avarlar, Azak Denizi havzasındaki Bulgar birliğini yenerler (ibid., s. 196/111). 558-559 yıllarında Hunlar (Bulgar veya Kuturgur Yazıtlarına göre) Slavlarla birlikte Tuna Nehrinden (ibid., s. 290/1, 3) geçmişler. Kuturgurların hükümdarı Zabergan'ın ordusu da Selanik Krallığı'na yakın bölgelerden geçmişler (ibid., s. 184/7).

O zamanlarda Avarlar ve Bizans arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur (ibid., c. 186/18). 617 yılında Avarlar, Balkanları işgal etmiş ve Selanik Krallığı'nı kuşatmıştır (ibid., s. 83/1, 197/120). 618 yılına gelince Bulgarlar, Balkanlarda aşağı yukarı 50 yıl yaşamıştır (ibid., s. 200/149). 626 yılında Bulgarlar, Avar ve Slavlar ile birlikte Konstantinopolis kuşatmasına katılmıştır (ibid., s. 72/4). 679-680 yıllarında Asparuh'un Bulgarları, Avarları yerinden etmeyi başarmıştır (ibid., 238/25). 650-660 yıllarında Asparuh Tuna Nehri'nin aşağılarında görülmüştür (ibid., 238/25). 680 yılında Bulgar-

lar, Frakya'ya saldırmıştır (ibid., s. 312/274). 680-681 yıllarında Asparuh ve Bizans arasında barış antlaşması imzalanmıştır (ibid., s. 241/65). 682 yılında Kuver'in Bulgarları, Makedonya topraklarındadır (ibid. 316, s. 334). 688 yılında II. Justinianos, Slav ve Bulgarlara karşı savaşmıştır (ibid., s. 316/333). 702 yılından itibaren tahta Tervel geçmiştir (ibid., s. 317/351). 705 yılında Bulgarlar ve Tervel Han, II. Justinianos'un tahta geri çıkmasına yardımcı olmuştur (ibid., s. 317/352). *Tvirem* "ikinci" demektir, bu durumda bu "İkinci Tervel"dir. 718 yılında Artemiy, Tervel'i ziyaret etmiştir (ibid., s. 243/88). 759 yılında V. Justinianos, Makedonya'ya savaşa gitmiştir ve yerli Slav ve Bulgarları kendine bağlamıştır. V. Justinianos, 760 yılında Bulgarıya'ya karşı savaşmıştır ve V. Justinianos ordusu mağlubiyeti yaşamıştır (ibid., s. 318/361-369). 761-763 yıllarında iç savaşlardan kaçan Slavlar, Anadolu'ya yerleşmiştir (ibid. 244/96). 763 yılında Bulgar ve Slavlardan oluşan Telets ordusu, V. Konstantin ile savaşmıştır, çatışmada Telets yenilmiştir. Telets, bundan önce kağan değil de Bulgarların efendisi olarak bilinirdi (ibid., s. 245/100, 319/380-384). 764 yılında "Pagan", Bulgarıya'nın efendisi, V. Konstantin'e elçi göndermiştir. V. Konstantin'de ise taht adayı, Sabin vardır (ibid., s. 319/386, 387). 767 yılında Kağan (adı geçmemiştir) ile barış anlaşması imzalanmıştır (ibid., s. 246/110). 768 yılında Telerig Han Bulgarıya'nın hükümdarı olmuştur (ibid., s. 321/403). 774 yılında Bulgar-Bizans kavgası başlamış ve V. Konstantin, Varna'ya kadar varmıştır (ibid., s. 193/76, 321/400,404)].

Bu bilgileri, Bulgarların vaftiz etme yıllarında da bulmak mümkündür. Bunun hakkında "Arianlara karşı dört kelime"den söz edilir: **СЪН ЖЕ БОРИСЪ БЛЪГАРЫ КРЪСТИНАЪ КСЪТЪ БЪ ЛЪТО ЕТЪХЪ БЕХЪТИ**, Hristiyan kaynaklarına göre 864 yılı, Bulgar (3)8 b'e denk gelmesi gerekir. Ancak *yet* sayısı sadece *yet* = 7 ile bağlı olabilir, 8 ile ilgili olan *toutom* olmalıdır. Bunu listeden çıkartabiliriz: 1) Bütün sayılar sıra sayılarıdır (bunu gösteren: -мъ, -мъ / m, karşılaştırınız Levitskaya 1976: 48) ve hayvan takvimine göre yıl adından sonra gelir. 2) Bu ifadede sayı normal biçimdedir ve hayvan takvimine göre yıl adından önce gelir. Bu durum Rusçadaki şu yapılarla benzetilmektedir: *şest časov* (saat altı) ve *şestoy čas* (altıncı saat; yani saat beşi geçiyor). Yine runik harfli yazıtlardaki yılları işaretleme yöntemi ile karşılaştırınız: *beş jigirmi, sekiz qırq* vs. Yani 5+20 > 15 yıl, 8+40 > 35 yıl (bk. СИПТЯ, s. 179-180). Bunu aşağıda kutsal sayı adlarının tahlilinde görebilirsiniz.

12 yıllık hayvan takvimindeki 9 adı netleştirdikten sonra eldeki verileri geleneksel Doğu Asya takvimi ile karşılaştırmak gerekir. Bu takvimin bütün versiyonlarında döngü *fare* yılıyla başlar ve arkasından *inek, kaplan* vs. yılları gelir. En eski Çin takvimi, MÖ 2637 yılından başlar ve MS 821 yılı *Sin Çou* yılı olur; yani (3)8 inek yılı. Bu yıl, Bulgar takvimindeki *şegor âlem*'e denktir:

<u>Bulgar</u>	<u>Şartlı</u>	<u>Anlamı</u>
DOHS	f	fare
ŞEGOR	g	boğa
DİLOM	h	kaplan

DVAN'Ş	i	tavşan
	k	ejderha
VERENİ	l	yılan
TOH	m	at
	a	koyun
[BEHTİ]	b	maymun
TEKU	c	tavuk
SOMOR	d	köpek
	e	domuz

Bu kelimeler, hayvanların kutsal adlarıdır ve bu adların çok ilginç köken bilgileri vardır:

Dohs: "fare" (Çağdaş Çuvaş Türkçesinde yoktur) - Tm. **tok-sa-ki* "tavşan", bu anlam geçişlerini karşılaştırmız: sol. *oytuna* "bozkır faresi", ma. *oyotno* "Daur tavşanı" < mo. *ogotno* "bozkır faresi", bur. *oxotnoo(n)* "gelincik".

Şegor: "boğa" (Çağdaş Çuvaş Türkçesinde kaybolmuştur; ancak Eski Komi diline geçmiştir: *şokir* "iğdiş edilmiş at" (XVIII. yıla ait yazıtlarda) (Lıtkin V. İ. İstoričeskaya grammatika komi yazık / Komi Dilinin Tarihi Grameri, ç. I Vvedeniye, fonetika, s. 33), Mari dilindeki benzer bir semantik gelişim ile karşılaştırmız: *ine* "at" < Çuv. *ine* "inek") ~ Türk. *siyir* "geyik düvesi, inek". Bulgar Türkçesi, Çuvaş Türkçesinde benzer bir durum olan *s-'nin *i, *i sesleri öncesi palatalizasyonunu yansıtmaktadır (bk. Mudrak 1987).

Dilom: "kaplan" ~ Türk. **talim* "yırtıcı hayvan", en eski Türkçedeki *a > i, Çuvaş Türkçesinde de aynı durum vardır (bk. Mudrak 1993: 98-101, 132-134). Macar alıntılarında *tino* "düve", Çuv. *tina* ~ Türk. *tāna* < ir. *dhaenū*. Dvan'ş "tavşan" (Çağdaş Çuvaş Türkçesinde yoktur) ~ Türk. *tabil(y)an* id. Bulgar Türkçesinde *š* ve *n* metatezi, *š* ise aynı Çuvaş Türkçesindeki gibi, en eski Türkçedeki *Y'nin intervokaldeki düzenli refleksidir (*požv* ~ Türk. **boš* "boş", *vaš-* "es- (rüzgâr)" ~ Türk. **ušu-* "üşü-", *ažvk* "hasır lifi" ~ Türk. **ešuk* vs. kelimelerde olduğu gibi). Karşılaştırmız Mo. **tawla* id.

Vereni: "yılan" - Çuv. *vəren* id. (folklor), Türk. **ogren* ~ **orken* "urgan, ip".

Toh: "at" - karşılaştırmız Mo. **taki* "yaban atı, Prezewalski atı", Tm. **tōki* "sığır".

Behti: "maymun" - Türk. **bičün* id. (Eski Çuvaş Türkçesinde olduğu gibi) sert ünsüz sonrası kısa ünlü sesin yansıması ile (bk. Mudrak 1993: 30-63-67-74,80-96-99). Bu durumda ve *mekv*, *çitem* (~*teku*, *çitem*) kelimelerinde öndeki ünlüden önce gelen T ile en eski Türkçedeki *i, *i öncesi *t, *ç sesleri verilmiştir. Bu sesler, Çuvaş Türkçesindeki *č*'ye denktir. Çünkü bu ses, bu ünsüzlerin yumuşaması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ç ile de eski bir affrikat olan *č- ve *j- sesleri yansıtılmıştır. Çuvaş Türkçesinde, bu ses *ś*'dir (karşılaştırmız, *çitem*, Çuv. *śiččəm* < **jet(t)im*, *veçem*, Çuv. *vəśśəm* < **uč(č)um*).

Teku: "tavuk"- Çuv. *čbʷγbʷ* < *tioka ~ Türk. *tajuk, *takiyu, Mo. *takiha, Tm. *tioko (bk. Mudrak 1993: 118-119).

Somor: "köpek" - Türk. *sonar "köpek avı" > Başk. *hunar ete* "avcı köpek", Tm. *suna "köpek tasması", cp.-kop. *sanhāiŋ* 'avcılık'.

10 yıllık döngüye denk gelen ve köken bilgisi sayı olarak geçen adların Çince karşılıkları ise şöyledir:

<u>Bulgar</u>	<u>Şartlı</u>	<u>Anlamı</u>
TOUTOM // ETH	8	1
ÇİTEM	9	2
TVİREM	0	3
VEÇEM	1	4
	2	5
	3	6
ALTOM	4	7
ALEM	5	8
	6	9
EHEM	7	0

Bulgar Türkçesinde adlar için Çuvaş Türkçesi ve Türkçe karşılıklar çok kolay bulunmaktadır: **toutom** ~ Çuv. *tʷʷatəm*, Türk. *dörtü-N-ç "dördüncü", **vitem** ~ Çuv. *šičəm*, Türk. *jetti-N-ç "yedinci", **tvirem** ~ Çuv. *təberəm* "diğeri, ikincisi", *bir* "bir" kelimesi ile ilişkilendirilmiştir ~ Alt. *dui- "iki, ikinci, çift", **veçem** ~ Çuv. *višəm*, Türk. *uču-N-ç "üçüncü", **altom** ~ Çuv. *oltəm*, Türk. *altı-N-ç "altıncı", **âlem** ~ Çuv. "birinci, öndeki", Türk. *alın/m "ön, alın" bu son sayının köken bilgisi yoktur.

Normal sıra sayılarının karışık bir şekilde geldiği aşikârdır. Kutsal takvimde "karışık" sıranın ne olduğu aşağıda açıklanacaktır.

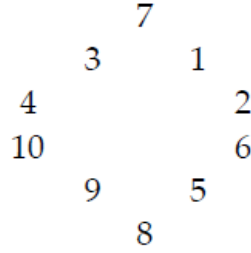
III) SAYILARIN KUTSAL TAKVİM SIRASI

Bulgar prenslerinin ad listesi örneği dışında kutsal takvimdeki sıra sayıları da "karışık" verilmiştir. Kutsal takvimdeki sıra sayılarını "karışık" olarak XI. yüzyılda Orta Asya Türklerinden gökbilimci El-Bîrûnî vermiştir. El- Bîrûnî, ayların Türkçe adlarını ay-güneş takviminde şöyle vermiştir:

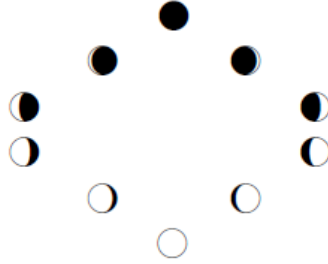
1) <i>uluy aj</i> "ulu ay"	7) <i>sekkizinç aj</i> "sekizinci ay"
2) <i>kiçig aj</i> "küçük ay"	8) <i>toquzunç aj</i> "dokuzuncu ay"
3) <i>birinç aj</i> "birinci ay"	9) <i>onunç aj</i> "onuncu ay"
4) <i>ikkinç aj</i> "ikinci ay"	10) <i>tortunç aj</i> "dördüncü ay"
5) <i>altınç aj</i> "altıncı ay"	11) <i>uçunç aj</i> "üçüncü ay"

6) *bešinč aj* “beşinci ay”12) *jettinč aj* “yedinci ay”

İlk iki ayın mecazi bir ad taşınması bu adların ikincil olmasının bir işaretidir. Ayrıca 12 yıllık takvimin 10 yıllık takvime nispeten aylara bölünmesi de bu adların ikincil olmasının bir diğer işaretidir. İlk (başlangıç) sistem şöyle idi:

Yukarıda sayıların (7-8) çifti hariç, çiftler durması göze çarpmaktadır. Sayılar, merkezî ve simetrik olarak yerleşmiştir. 10 yıllık ay adlarının kutsallaştırılmış özelliğini, onların Ay ile bağlantısını, kamerî ayın ortalama 29,5 günlük bir sürede olduğunu, Doğu Asya’da geleneksel olarak ay başlangıcı yeni ay doğuşunun, hilalin görülmesiyle başladığını göz önünde bulundurarak, “Türk kadranın” (~takvim sayı sırasının) Ay evrelerini (her bir evre - 3 gün) yansıttığı tahmini mantıklıdır.

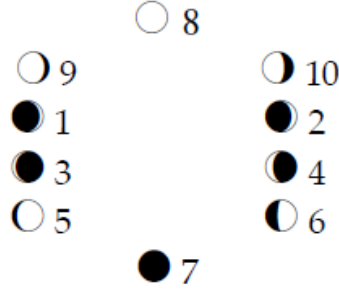

1 ● - yeni ay sonrası ince hilal, 2 ● - yeni ay sonrası kalın hilal, 3 ● - yeni ay öncesi ince hilal, 4 ● - yeni ay öncesi kalın hilal. Yeni ay ve dolunay için 7 ● ve 8 ○ rakamları kullanılmıştır (ikincil olarak geleneksel Orta Asya takvimi etkisinden). Bu da Orta Asya’da geleneksel olarak kabul görmüş dördümlü Ay evrelerinden birine denk gelmektedir. Devamında ise yine benzer çiftler: 5 ○ - dolunay öncesi karanlık ince hilal, 6 ● - dolunay öncesi karanlık kalın hilal, 9 ○ - dolunay sonrası karanlık ince hilal, 10 ● - dolunay öncesi karanlık kalın hilal. Genel kurala göre yan yana sadece sıralı çift rakam durabildiğini göz önünde bulundurursak, bu kuraldan 8 çıkmaktadır, bu rakam dolunaya denktir ve sıradaki 9 ve 10 ile üçlü olarak gelmektedir. Belki de ilk başta yeni ay numarası dolunay numarasından “büyüktü”, bu da üçlü oluşmasını imkânsız kılardı. Ancak bu çok önemli değildir. Bir adet sıralı rakam

çiftinin dolunay ve yeni ay için kullanılmakta olması ki, 1 hilal birinci görünen aya denktir. 1 ve 3, 2 ve 4 hilalleri simetrik yerleşmiştir.

Böylece, Orta Asya Türklerinde Ay evreleri ile ilgili olan ve sonradan “karışık sıralamada” takvim aylarına ad olan “takvim sayıları adlandırma sistemi” tespit edilmiştir. Bu “karışık sıralama”, Türklerin verdiği sıra numarası ile aynı olmayan Ay evrelerinin geçici değişimini yansıtıyor.

Bu evreleri, Türklerin sıra numaralarına göre yerleştirirsek, salt matematiksel sistem ortaya çıkmaktadır:

Bu şemaya göre çiftlerin hilalin büyümesine göre yerleştiğini ve hilalin yerleşmesine göre bir sonraki hilal görünümlü çift ile simetrik olduğunu görmekteyiz. 12 yıllık ve 10 yıllık döngülerin Bulgarca adlarını ve köken bilgilerini incelerken, hayvan takviminin adlarının yanı sıra normal rakam sıralamasına göre gitmeyen sayıların da kutsal (~takvimsel) adlarının kullanıldığını görmekteyiz. Ay adları için kullanılan sayıların Orta Asya sıralamasına benzer şekilde Bulgar takvim sayılarını sadece aşağıdaki gibi yerleştirebiliriz:

ÇİTEM '7-nci'	
TOUTOM '4-üncü'	TVİREM '2-nci'
YEHEM '5-inci'	VEÇEM '3-ncü'
?	?
ÂLEM '1-inci'	?
ALTOM '6-nci'	

Orta Asya Türkçesinde yapıları sözdizimsel olarak normal atributif Num. Ord. / Adj. +

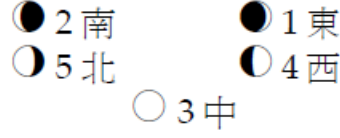
Nom., Bulgar listesinde de Nom. + Num. Ord. / Adj. olduklarını göz önünde bulundurursak, Bulgar Türkçesinde aşağıdaki şemayı elde ederiz:

●	1 (2-го)	●	2 (3-го)
●	3 (4-го)	●	4 (5-го)
○	5 (6-го)	●	6 (7-го)
●	[7]	○	[8]
○	[9]	○	10 (1-го)

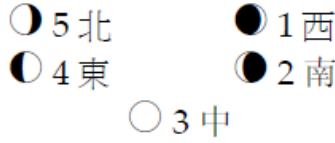
Orta Asya takviminden farklı olarak burada yeni ay ve dolunayı tam ortadan yeni ay öncesi / sonrası hilalleri ve dolunay öncesi / sonrası hilalleri ayırmaktadır. Bu 5 ve 6 yerde geçmektedir. Ayrıca *yehtem* "beşinci" kelimesinin köken bilgisi de böylece netleşmiş oluyor. Karşılaştırınız. Eski Japonca *itu*- "beş" ve belki, Türk. **elliy* "elli" < **et-liy*. Aynı Çağatay Türkçesinde *ittik* (ESTYA, s. 267) gibi kelime kökünde *-t- korunmuştur. x ise bu durumda, aynı *behti* kelimesinde olduğu gibidir.

Geleneksel Doğu (Japon, Kore, Moğol) takviminde 60 yıllık döngü oluşturulurken 10 işaret değil de 5 işaret kullanılmıştır. 5 yıllık döngünün her işareti, 12 yıllık hayvan takviminin birbirini takip eden iki işareti ile kombine edilir. Onlar rakamı değil de unsuru veya rengi anlatır: ağaç 木, ateş 火, toprak 土, metal 金, su 水, lacivert 青, kırmızı 赤, sarı 黄, beyaz 白, siyah 黑. Ancak Çin geleneğinde bu karakterlerin tarihsel dizisi oldukça farklıdır. Shujing'e göre (gerçek tarih MÖ 178-97 yılları, efsanelere göre MÖ IV. yüzyıl) "birinci başlangıç - su 水, ikinci - ateş 火, üçüncü - ağaç 木, dördüncü - metal 金, beşinci - toprak 土" (DF, s. 105). Su normalde kuzeyi temsil eder 北 (kışı 冬, siyah rengi 黑), ateş - güneyi 南 (yazı 夏, kırmızı rengi 赤), ağaç - doğuyu 東 (ilkbaharı 春, lacivert rengini 青), metal - batıyı 西 (sonbaharı 秋, beyaz rengi 白), toprak - merkezi 中 (bütün mevsimleri, 年, sarı rengi 黄).

Ay evreleri ile ilgili olan 10 yıllık Bulgar / Türk döngüsünü Çin ve Altay halklarındaki beş unsur / renk işaretlerinin sıralaması ile karşılaştırabiliriz. 10 yıllık Çin döngüsünün adının "semavi", 12 yıllık döngünün adının da "yeryüzü" olduğunu belirtelim. Ay evreleri ile ilgili olan ve Orta Asya Türklerinin yılın 10 ayını işaretleyen 10 yıllık takvimi, birinci döngünün gökyüzündeki hadiselerle bağlı olduğunu göstermektedir. "Yeryüzü" işaretleri ise Orta Asya'nın bütün geleneklerinde hayvanların adları olarak yorumlanmaktadır. Köken bilgisi verilmeyen 12 işaretin bu şekilde anlaşılması Çin'de Hun işgali sonrası MS I. yüzyıllarda ortaya çıkar. Ayrıca 5 unsurun Altay ve Çin sıralaması arasındaki uyumsuzluğu da açıklamak gerekir. Her birini takip eden sayı çiftini belirli çift numarası ile karşılaştırsak, karşımıza şöyle bir tablo çıkar: 1-2 > 1, 3-4 > 2, 5-6 > 3, 7-8 > 4, 9-0 > 5. Döngü işaretlerini (Shujing'e göre) yerleştirdikten sonra Bulgar Türklerine göre Ayın döngüleri şöyledir:

Doğal sayılar ve yönler arasındaki uyumluluğu tespit ettikten ve işaretleri doğal sıralamaya göre yerleştirdikten sonra şu sonucu elde ederiz:

Sonuçta elde ettiğimiz şey, yönlerin coğrafi konumudur. Mevsim sıralamasında - ilkbahar, yaz, tam yıl, sonbahar, kış olarak ayrılması; unsurlarda ağaç, ateş, toprak, metal, su; yani unsurların Çin'deki geleneksel "doğuş sıralaması" (bk. DF, s. 25); renklerde - lacivert, kırmızı, sarı, beyaz ve siyah (Moğollarda geleneksel olarak kabul edilen yıl renklerinin sıralaması). Takvimsel Bulgar sayı sıralamasında, Ay evreleri ile ilgili olan 5 unsurun anlaşılmayan geleneksel sıralamasının versiyonunu, Ay evrelerini sayılarla işaretleyen Bulgar sisteminin arkaikliğini ve de onun Çin geleneği, belki de Doğu Asya geleneği ile bağlantısını kanıtlamaktadır. Ayrıca, yönler ve Altay dillerinde yıllık mevsim döngüsü ile ilişkilendirilen unsurların semantik yorumlanması ve Çince 10 yıllık ve 12 yıllık döngüdeki adların köken bilgisine inmenin imkânsızlığı, Çinceye geçen ve Altay dillerinde (bunlar için üçüncü kaynaktan paralel alıntı söz konusu olabilir) korunmuş olan özel takvim geleneğine işaret etmektedir. Her-hâlükârda sayıların özel "takvimsel sırası" yeni değildir, MS I. bin yılın sonunda Bulgarlar tarafından Balkanlara getirilen Doğu Asya geleneğinin bir parçasıdır. İşbu bölgede ve de Türk göçmenlerinin Orta Asya'dan Avrupa'ya ilk göç dalgası sırasında izlenen yolda bu geleneğin parçalarının bulunma olasılığı vardır.

Öte yandan çift ve tek sayıların geleneksel Çin yorumlanması dikkat çekmektedir: Burada çift sayılar koyu renkte olup *kadımsılığı* temsil eder, tek sayılar ise açık renkte olup *erkeksiliği* temsil eder. Türk takvimindeki 5-6 çiftini alırsak, 5 *dolunaydır*, buna karşılık 6 *yeni aydır*. Kalan çiftlerde, Çin geleneğine uygun olarak çift rakamları "ikincil" sayarsak, Ay evrelerinin ilginç dağılımını görebiliriz: Türk geleneğine göre (çoğu Asya ülkelerinde olduğu gibi) ay ince bir hilalle başlar. Sıralaması ise şöyledir: 1. Ay yaklaşık yedi gün sonra yarım ay biçiminde görülmektedir, bu da Türk takviminde 7'ye denktir (ilk çeyrek). Devamındaki 8 gün sonra; yani ayın başından 15 gün sonra yeni ay doğar, bu da Türk takviminde 5'tir. Sayıların ilk onunun oluşumunda "beş onuncu" olduğunu hesaba katarsak, o zaman 15 için kullanılan örtmece (~euphemism) anlaşılır. Bundan yaklaşık 7 gün sonra son çeyrek olur, Türk takvimi-

ne göre bu 9'dur. Yani 29.53 günü teşkil eden döngünün sonuna kadar 9 gün kala. Ay'ın son hilali onun tamamen kaybolmasına kadar; yani 2-3 gün süren "ay arasına" kadar görülmektedir. Ay'ın son evresini Türkler 3 ile işaret ederler. Belki de rakamsal Türk işaretlerinin seçimi bununla ilişkilidir. Ancak bu Çin kronolojisi ve felsefesinin evrenselliği ile ilgili değildir. "Unsurlar"ın farklı geçişlerinin yorumlanması, "çiftlik-teklik" kurallarının veya karanlık ve aydınlık başlangıcın benimsenmesi Türk geleneğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Türk (veya geniş olarak Kuzey Avrasya) sayı sisteminin benzersizliği tipolojik olarak Çin sisteminde olmayan bu sistemin birincilliğine işaret eder. "Unsur" sistemi ve "onların doğuş" sistemi de Türklerin takvimsel algısından ileri gelmektedir.

MS I. bin yılın sonuna ait Tuna havzasındaki Türk-Bulgar Yazıtları birinci olarak İdil Bulgaryasının mirasçılarından biri olan çağdaş Çuvaş Türkçesi ile yakından ilgilidir. İkinci olarak oluşmakta olan Balkan dil birliğinin dillerine has spesifik yenileşmelere sahiptir. Üçüncü olarak takvim kronolojisinde Doğu Asya geleneğini devam ettirir. Bu da "geleneksel 60 yıllık doğu takvimi"nin Avrupa'ya girişinin en erken ve tek kanıtıdır. Saklı kalan Bulgar verileri yer yer bu takvimin yapısının asli unsurlarını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, yazıtların imlâsı Balkanlarda o zaman yazısı olmayan diller için Grek harfleri yardımı ile Hıristiyan-Grek geleneğinin yaygınlığını göstermektedir. Bir de o zaman artık yeni ligatürler aracılığı ile özel sesleri yansıtan bir sistem mevcuttur. Slav Kiril Alfabesinin kaynağı da muhtemelen oradandır. Muhtemelen, diğer "uzun" yazıtların filolojik tahlili Bulgarların kültürüne ve diline dair ek verileri çıkartabilir. Bulgar Türklerine ait malzemeler sadece Bulgar Türkçesinin diğer Türkistan lehçeleri ile karşılaştırmasını sağlayan bilgiyi vermekte, ayrıca MS I. bin yılın sonunda Tuna havzasındaki kültürel yapı ve dil durumunu belirlemede de yardımcı olmaktadır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

DF: (1972) Drevnekitayskaya filosofiya / Eski Çin Felsefesi, T. 1. Moskova.

ESTYA: (1974) Etimologičeskiy slovar türkskih yazıkov / Türk Dillerinin Köken Bilgisi Sözlüğü T. 1. Moskova.

İLLİÇ-SVİTİÇ, V. M. (1971), Opıt sravneniya nostratičeskih yazıkov / Nostratik Dillerinin Karşılaştırma Denemesi (semito-hamitskiy, kartvelski, indoyevropeyskiy, uralskiy, dravidiyskiy, altayskiy), Sravnitelnyy slovar / Karşılaştırmalı Sözlük, T. 1., Moskova: İzd. "Nauka".

LEVİTSKAYA, L. S. (1976), İstoričeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıkı / Çuvaş Türkçesinin Tarihi Şekil Bilgisi, Moskova.

MUDRAK, O. A. (1987), K voprosu o palatalizatsii naçalnih soglasnih v çuvaşskom yazıke / Çuvaş Türkçesinde Kelime Başı Ünsüzlerin Palatalizasyonu Sorusu Üzerine / Voprosı çuvaşskiy fonetiki i morfologii / Çuvaş Türkçesinin Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Üzerine Sorular, Çeboksarı.

MUDRAK, O. A. (1993), İstoriçeskiye sootvetstviya çuvaşskih i türkskih glasnih. Opıt rekonstruksii i interpretatsii / Çuvaş Türkçesi ve Türkçe Ünlülerin Tarihi Karşılıkları. Yeniden Yapılanma ve Yorumlama Denemesi, Moskova.

Svod II: (1995) Svod drevneyşih izvestiy o slavânah / Slavlar Hakkında En Eski Bilgilerin Toplamı, T. 2, Moskova.

SİGTYA: (1988) Sravnitelno - istoričeskaya grammatika türkskih yazıkov. Morfologiya / Türk Dillerinin Tarihi Karşılaştırmalı Grameri, Şekil Bilgisi, Moskova.